

Eva-Maria Roelevink

Een Nederlandse steenkolenmijn op Duitse bodem: de Steenkolen Handels-Vereeniging verwerft de mijn Sophia-Jacoba te Hüchelhoven (1917)

In 1917 verwierf de Steenkolen Handels-Vereeniging (SHV) een mijnbedrijf in aanbouw. De schachten waren op dat moment nog niet volledig afgediept. Dit op Duits grondgebied in het Akense kolendistrict bij Hüchelhoven gelegen bedrijf,¹ was in de jaren daarvoor ontwikkeld door mijnbouw pionier Friedrich Honigmann, met kapitaal dat hij in 1908 had verworven uit de verkoop van de Oranje-Nassau Mijnen in Heerlen aan de Franse staalondernemer De Wendel.² Het bedrijf, later Sophia-Jacoba genaamd, werd na 1917 door de SHV opgebouwd en aanzienlijk uitgebreid. In het licht van de in deze oorlogstijd in Duitsland opkomende wens tot socialisatie van het bedrijfsleven, met name van de kolenindustrie,³ en van de grote economische onzekerheid in deze periode, moet deze investering van de SHV als buitengewoon risicovol worden beschouwd. Waarom kocht de SHV in 1917 de Sophia-Jacoba desondanks aan? De investering van de SHV wordt door verschillende auteurs als een soort patriottische daad van de onderneming gekwalificeerd.⁴ Volgens Wennekes bijvoorbeeld, was er gedurende de Eerste Wereldoorlog in Nederland een zo grote kolennood ontstaan, dat de toenmalige directeur van de SHV, Frits H. Fentener van Vlissingen, de Nederlandse kolenvoorziening door de aankoop van een eigen mijn veilig wilde stellen.⁵ Eenzelfde redenering vinden we bij Frey, die toevoegt dat de Sophia-Jacoba met dit doel in korte tijd op een productievolume van 2,5 tot 3 miljoen ton zou moeten worden gebracht.⁶

Uit bedrijfshistorisch oogpunt kan het een en ander tegen de veronderstelde vaderlandslievendheid van deze daad worden ingebracht. Vooral tegen de achtergrond van de sterke groei van de kolenproductie in de Limburgse mijnstreek⁷ lijkt deze these weinig waarschijnlijk. De nettoproductie van de totale

1 Hüchelhoven ligt ten zuidoosten van Roermond, niet ver van Heinsberg.

2 Zie: Annelen Kranefuss, 'Industriepionier in unserer Heimat. Friedrich Honigmann und die Entstehung von Sophia-Jacoba', *Heimatkalender des Kreises Heinsberg* (1975) 25-40.

3 P. Wulf, 'Die Auseinandersetzung in die Sozialisierung der Kohle in Deutschland 1920/21', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 25 (1977) 46 e.v.

4 W. Wennekes, 'Frits Fentener van Vlissingen (1882 – 1962)', in: *idem, De Aartsvaders. Grondleggers van het Nederlandse bedrijfsleven* (Den Haag⁴ 1994) 512; M. Frey, *Der Erste Weltkrieg und die Niederlande. Ein neutrales Land im politischen und wirtschaftlichen Kalkül der Kriegsgegner* (Berlijn 1998) 327. Volgens Frey geschiedde de aankoop op initiatief van A. Kröller. Daarvoor kon geen bewijs worden gevonden. Ook het gedenkboek van de SHV uit 1956 noemt als motief voor de verwerving van het bedrijf de kolenschaarste: Steenkolen Handelsvereeniging, *Logboek SHV 1896–1956. Speciaal Nummer van Het Logboek, personeels-organ der SHV en gelieerde ondernemingen*, samengesteld door de redactie van *Het Logboek* [auteur C.A. Schilp] (Utrecht 1956) 16. In dezelfde trant ook: F. Schunder, *Geschichte des Aachener Steinkohlenbergbaus* (Essen 1968) 255.

5 Wennekes, 'Fentener van Vlissingen', 512.

6 Frey, *Erste Weltkrieg*, 327. Deze productieomvang werd door Sophia-Jacoba pas in de jaren 1960 bereikt.

7 C.E.P.M. Raedts, *De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg* (Assen 1974) 154 e.v.

Limburgse mijnindustrie lag in 1908 nog onder de miljoen ton, maar in de periode tot 1918 werd de productie in Limburg tot 3,4 miljoen ton opgevoerd.⁸ Vooral de groei van Staatsmijnen veroorzaakte een expansieve ontwikkeling van de Limburgse mijnstreek, meer nog dan die van de particuliere mijnen. Door die groei was Zuid-Limburg al gauw in staat te voorzien in de Nederlandse vraag naar steenkool. Ook de beoordeling van de ontwikkeling van de kolenmijnbouw in Limburg door de SHV zelf past niet goed in de legende. In het jaarverslag van de SHV over 1914/15 wordt opgemerkt: 'Ook in de toekomst zal ongetwijfeld een van de schadelijkste gevolgen van de oorlog blijken te zijn dat de Limburgse kolen thans in zulke absoluut ongekende omvang hier te land vaste voet hebben kunnen krijgen'.⁹ In zoverre lijkt het vermoeden gerechtvaardigd dat de investering in de Sophia-Jacoba een andere achtergrond had dan de voorziening in de nationale kolenbehoefte.

Om de aankoop van de Sophia-Jacoba te verklaren is het nodig nader in te gaan op de aard van de Steenkolen Handels-Vereeniging. Tot aan de verwerving van de Sophia-Jacoba in 1917 was de SHV een zuivere transport- en handelonderneming en de grootste kolenimporteur van Nederland. Met uitzondering van de periode van de Eerste Wereldoorlog handelde het bedrijf uitsluitend in Duitse kolen uit het Ruhrgebied. Meer nog: vanwege de exclusieve band met het *Rheinisch-Westfälische Kohlen-Syndikat* (RWKS), het machtige Duitse samenwerkingsverband van het overgrote deel van de steenkoolproducenten in het Ruhrgebied, was het de SHV verboden andere steenkool te verhandelen, bijvoorbeeld Nederlandse of Britse. Sinds de oprichting van de SHV in 1896 was het bedrijf een *Syndikatshandels-gesellschaft* van het RWKS. Het grote maatschappelijke gewicht van de SHV werd bepaald door de import van steenkool uit het Ruhrgebied, niet van kolen in het algemeen. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog werd de kolenbehoefte op de Nederlandse markt voor bijna 80 procent gedekt door via de SHV ingevoerde Ruhrkolen.¹⁰

Het RWKS liet de SHV bij de bediening van die markt niet vrij, maar had de SHV aan een strikte regelgeving gebonden. Onderdeel van deze door het RWKS opgelegde regelgeving was dat de SHV in geen geval onafhankelijk van het kolensyndicaat investeringsbeslissingen mocht nemen. De veronderstelling dat de RWKS in 1917 toestemming had gegeven voor de aankoop van de Sophia-Jacoba is echter meer dan onwaarschijnlijk, omdat het Akense mijngebied buiten de zeggenschap van het RWKS viel en de Akense ondernemingen zich niet door het *Ruhrsyndikat* lieten aansturen of inperken.¹¹ Bovendien werd de SHV door deze investering zelf kolenproducent en werd het van een afhankelijke en aan het syndicaat ondergeschikte handelaar tot onafhankelijke producent

8 Zie: *Rapport van de Staatscommissie, ingesteld bij Koninklijk Besluit van 26 November 1946* 2dlm. ('s-Gravenhage 1948) 166 e.v.

9 Steenkolen Handels-Vereeniging (SHV), Centraal Archief (SHVCA), inv.nr. 3775, Jaarverslag SHV 1914/15, 3.

10 *Ibidem*, inv.nr. 3774: Jaarverslag SHV 1913/14.

11 V. Muthesius, *Ruhrkohle 1893-1943. Aus der Geschichte des Rheinisch-Westfälischen Kohlensyndikats* (Essen 1943) 232.

van het 'zwarte zilver'.¹² Deze speciale verhouding tussen de SHV en het RWKS maakt de investering nog onwaarschijnlijker en raadselachtiger dan het risicovolle tijdstip ervan.

Om meer over de achtergrond van de aankoop van de Sophia-Jacoba te weten te komen en de motieven voor deze investering te begrijpen is onderzoek gedaan naar de achterliggende belangen in de archieven van de SHV,¹³ het bedrijf Sophia-Jacoba,¹⁴ en het RWKS.¹⁵ Allereerst is het noodzakelijk duidelijkheid te verschaffen over de positie van het RWKS en over de centrale functies van dit syndicaat sinds de oprichting in 1893. Daarna volgt een chronologische uiteenzetting over de ontwikkeling van de Nederlandse steenkolenmarkt, waarbij speciale aandacht zal uitgaan naar de rol van de SHV en Staatsmijnen. Pas na de behandeling van deze dynamische omstandigheden, in feite de ontstaansvoorwaarden, kunnen conclusies worden getrokken over de motieven voor de verwerving van de Sophia-Jacoba.¹⁶

Het Rheinisch-Westfälische Kohlen-Syndikat

Anders dan het principieel liberale en op vrijhandel gebaseerde Nederlandse economische bestel,¹⁷ ontwikkelde de Duitse economie zich sinds de keizertijd tot een 'kartellenland'.¹⁸ De Duitse economie werd in toenemende mate vormgegeven door de opkomende kartelbeweging, die het organisatorisch kader van de economie tot 1945 op beslissende wijze zou beïnvloeden. Ook de kolenmijn-

12 De term 'zwart zilver' is ontleend aan de titel van de bedrijfsgeschiedenis van de Sophia-Jacoba: M. Farrenkopf en St. Przigoda, *Schwarzes Silber. Die Geschichte des Steinkohlenbergwerkes Sophia-Jacoba* [hrsg. von der Sophia-Jacoba GmbH] (Hückelhoven 1997). In dit kader is het oordeel over de SHV van industrieel Fritz Thyssen interessant: 'Diese Steinkohlen-Handelsvereinigung [SHV] ist für alle Kohlenhandelsgesellschaften ein Schlaraffenland. In dieses Schlaraffenland ist bisher das Auge eines Unbefugten noch nie eingedrungen', in: BBA 33/64: RWKS, Beiratssitzungen des Syndikats 1911, z.p.; zie ook: Schunder, *Geschichte des Aachener Steinkohlenbergbaus*, 260, en Muthesius, *Ruhrkohle*, 232 e.v.

13 SHV-Holdings NV, Utrecht, Historisch bedrijfsarchief van de Steenkolen Handels-Vereeniging [SHVCA]. De auteur dankt J. van Klink, die een archiefverblijf in Utrecht heeft mogelijk gemaakt en haar waar mogelijk ondersteund heeft.

14 Bergbauarchiv im Montanhistorischen Dokumentationszentrum beim Deutschen Bergbaumuseum Bochum [BBA] 175: Sophia-Jacoba GmbH, Hückelhoven (Rheinland).

15 Zie met name: BBA 33: Rheinisch-Westfälisches Kohlen-Syndikat, Essen. Zie ook: Regionaal Historisch Centrum Limburg [RHCL], DSM 17.26: archief Staatsmijnen.

16 Over de gevolgen van deze investering, in het bijzonder de investeringsstrategie van de SHV en haar verhouding met het syndicaat, vgl. E.-M. Roelevink, 'Investitionssicherung eines Syndikatshändlers: Die Steenkohlen-Handelsvereinigung und die Gewerkschaft Sophia-Jacoba', *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 2012/2 (te verschijnen).

17 Een van de redenen voor de oprichting van een staatsmijnbedrijf in Nederland zou de wens zijn geweest de 'hegemonie' van het Duitse syndicaat te breken, aldus A. de Graaff, *De Kolenvoorziening van Nederland* (Haarlem 1943) 23 e.v.

18 Hierover vooral: H. G. Schröter, 'Kartellierung und Dekartellierung 1890-1990', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 81 (1994) 457-493, aldaar 460 (tabel). Sinds de zogenoemde *Gründerkrise* van 1873 nam het aantal Duitse industrie-kartels toe. In 1890 bestonden er ongeveer 117; bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog was dit aantal tot bijna 700 kartels gestegen. In het interbellum was er een regelrechte oprichtingsboom: terwijl er in 1920 omstreeks 1.000 kartels bestonden, waren er in 1930 3.000.

bouw werd ingebed in een netwerk van regulerende instanties. In het centrum van deze organisatievormen van de zware industrie stond het in 1893 in het Ruhrgebied opgerichte RWKS.¹⁹

Het systeem van kartelafspraken kende een grote variëteit,²⁰ en het is van belang verschillende vormen te onderscheiden. Terwijl een 'kartel'²¹ de prijzen en productiequota's voor de deelnemers organiseerde en vaststelde, waren 'syndicaten' kartelorganisaties van een hogere orde: naast de vaststelling van de prijzen en de productieomvang, integreerde een 'syndicaat' de gehele afzetorganisatie van de deelnemers in de betreffende bedrijfstak.²² Het is cruciaal om voor ogen te houden dat de aaneensluiting in het RWKS, en de daarop gebaseerde macht, niet alleen tot doel had de productie en de prijzen door gezamenlijke afspraken te regelen; doorslaggevend was dat die georganiseerd en gestabiliseerd werden door een gecentraliseerde afzetorganisatie. In de woorden van een van de deelnemers aan het syndicaat: 'Das kann ich Ihnen sagen: die Vergangenheit hat gelehrt, den Syndikatspreis machen Sie nicht in Essen, sondern den macht der Handel draussen'.²³ Volgens de in 1893 gesloten syndicaatovereenkomst had het RWKS als doel: 'Preise und Produktion durch den Verkauf der Erzeugnisse seiner Mitglieder zu regeln'.²⁴ Het is niet overdreven de afzetorganisatie van het RWKS een bijzondere betekenis toe te kennen, niet alleen omdat deze functie door andere kartels niet werd uitgeoefend, maar ook omdat in de praktijk de prijsvorming en de productie via de verkoop werden gereguleerd.²⁵

19 Zie hierover: G.D. Feldman, *Hugo Stinnes. Biographie eines Industriellen 1870–1924* (München 1998) 33, 56, 58, 495.

20 De tegenwoordig in Duitsland gangbare definitie van 'syndicaat' verschilt van die uit de tijd zelf, zie: G. Crezelius, 'Zur Entwicklung der Kartellbesteuerung', in: H. Pohl (Hg.), *Kartelle und Kartellgesetzgebung in Praxis und Rechtsprechung vom 19. Jahrhundert bis zur Gegenwart* (Stuttgart 1985) 167-175, aldaar 167.

21 In de onderzoeksperiode gedefinieerd als: 'ein auf Vertrag beruhender Zusammenschluss selbstständig bleibender Unternehmer des gleichen Gewerbes, der die Sicherung und möglichst weitgehende Erhöhung des Wirtschaftserfolges jedes einzelnen Mitglieds verfolgt, ursprünglich durch willkürliche Regelung und mit dem Ziel weitgehender Beherrschung des Marktes. Seine Waffe ist die durch gemeinsames Vorgehen gewonnene Macht', citaat uit H. Schleuning, *Die Entwicklung des deutschen Kohlenhandels von der freizügigen zur gebundenen Marktversorgung* (Diss. Berlijn 1936) 25 e.v.; voor verder begripsmatige differentiëringen in het 'karteldebat' in Duitsland, zie: T. Jovovi, 'Deutschland und die Kartelle – eine unendliche Geschichte', *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (2012) 237-273.

22 Er bestonden ook zogenaamde 'syndicaten' die deze naam feitelijk niet verdienden. Het 'Kali-Syndikat' of het 'Braunkohlen-Syndikat' hebben nooit een gecentraliseerde afzetorganisatie gevormd, maar lieten de afzet over aan de ongebonden groothandel; vgl. A. Schmitz, *Entwicklungsstadien des westdeutschen Kohlen Großhandels unter Einwirkung der Syndikate* (Diss. Keulen 1925) 76 e.v.

23 Aldus de invloedrijke syndicaatshandelaar Johann Welker: BBA 33/296, 'Sitzung eines besonderen Ausschusses mit Vertretern der Kohlenhandelsgesellschaften' 21-7-1924, 39; zie ook: K. Wiedenfeld, *Das Rheinisch-Westfälische Kohlen syndikat* (Bonn 1912) 30.

24 F. Moser, *Das Rheinisch-Westfälische Kohlen-Syndikat und das Kohlenwirtschaftsgesetz* (Diss. Erlangen 1930) 11 e.v.

25 Vgl. hierover de uiteenzettingen van E. Storm, *Geschichte der deutschen Kohlenwirtschaft von 1913 bis 1926* (Berlin 1926) 42 e.v., en verder: Muthesius, *Ruhrkohle*, 191 e.v. Fundamenteel voor de vaak verwaarloosde betekenis van de handelssector is M. Casson, *The Economic Analysis of Multinational Trading Companies*, in: G. Jones (ed.), *The Multinational Traders* (Londen/New York 1998) 22-47.

De Sophia-Jacobamijn in Hückelhoven, gezien vanaf de steenberg, 1942. Uit: *Schwarzes Silber. Die Geschichte des Steinkohlenbergwerks Sophia-Jacoba* (Essen 1997).

Als syndicaat van de kolenmijnen uit het Ruhrgebied kreeg het RWKS een aanzienlijk maatschappelijk belang. In 1913 werd er in het Ruhrgebied omstreeks 114 miljoen ton steenkool gewonnen; ruim 100 miljoen daarvan waren *Syndikatskohlen*, dus geproduceerd door mijnbedrijven die lid waren van het syndicaat.²⁶ In hetzelfde jaar werd in het gehele Duitse keizerrijk ongeveer 190 miljoen ton steenkool gedolven.²⁷ Het RWKS was sedert de oprichting op de verkoop van Ruhrkolen gericht. Hoewel een deel van de productie daarvan in de vorm van eigenverbruik door de sedert 1903 bij het syndicaat aangesloten 'hoogovenmijnen' werd verwerkt, dus door syndicaatsleden die mijnbouw combineerden met de ijzer- en staalfabricage, waren aanzienlijke hoeveelheden kolen bestemd voor de verkoop op verschillende afzetmarkten.²⁸ De afzet-

26 Zie de tabel in: C. Wilhelms, *Die Übererzeugung im Ruhrkohlenbergbau 1913 bis 1932* (Jena 1938) 264 e.v.

27 *Jahrbuch für den Oberbergamtsbezirk Dortmund. Ein Führer durch die rheinisch-westfälischen Bergwerke und Hüttenkonzerne und die mit ihnen in Verbindung stehenden Grossbanken und Elektrizitätswerke in wirtschaftlicher und finanzieller Beziehung mit einer Darstellung aller in Betracht kommenden Behörden und Organisationen*, door Alfred Baedeker, 1913-1923 (Essen 1923) 815.

28 Het totale eigen verbruik van de hoogovens was in 1909 17 miljoen ton, terwijl de totale productie van alle syndicaatsmijnen omstreeks 80 miljoen ton bedroeg; zie: N.N.: *Die Syndikatsverträge des Rheinisch-Westfälischen Kohlensyndikats* (Essen 1933) ongepag.: Syndikatsverdrag vom 15.9./1.10./29.12.1903, Ergänzung 1909; zie ook: *Jahrbuch für den Oberbergamtsbezirk Dortmund* (Essen 1932) 452.

markten van het RWKS werden in twee categorieën verdeeld: de 'verzekerde markten' waren afzetgebieden waarop het syndicaat een monopoliepositie had, zoals het Ruhrgebied zelf. Daarnaast werden 'onzekere markten' onderscheiden, waarop geconcurrereerd moest worden, zoals op de Nederlandse markt, waar de Ruhrkolen vooral met de Britse kolen concurreerden.

Ook al vóór de oprichting van het RWKS had buurland Nederland kolen uit het Ruhrgebied geïmporteerd.²⁹ In die periode hadden de Ruhrkolen echter nog geen overheersende positie op de Nederlandse markt;³⁰ die positie was eerder uitgesproken zwak. Nog in het midden van de negentiende eeuw werd in de Nederlandse kolenbehoefte voor 38 procent voorzien door Belgische kolen, voor 33 procent door Britse, en slechts voor 20 procent door Duitse Ruhrkolen.³¹ Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog waren deze verhoudingen drastisch gewijzigd: in 1913 importeerde Nederland ruim 13 miljoen ton steenkool, waarvan alleen al 11 miljoen uit Duitsland. De omzet van de bij het RWKS aangesloten SHV, dus van kolen uit het Ruhrgebied, lag in dit jaar om en nabij de 10,3 miljoen ton.³² Het aandeel van de kolenimport uit Groot-Brittannië bleef steken op 2 miljoen ton. De ooit zo belangrijke invoer van Belgische kolen was geslonken tot 0,26 miljoen ton.³³

Het toenemend belang van Ruhrkolen op de Nederlandse markt sedert de oprichting van het RWKS was gerealiseerd doordat het syndicaat de verkoopprijzen subsidieerde met behulp van een heffing op de omzet van alle deelnemende partijen. Het RWKS legde een procentuele bijdrage op aan de deelnemende mijnbedrijven, gerelateerd aan het toegestane productievolume, die werd gebruikt om de kolenverkoop in afzetgebieden met een hoge graad van concurrentie te stimuleren. Daarmee werden de verkoopprijzen op die markten soms zelfs tot onder het niveau van de productiekosten gesubsidieerd.³⁴

29 Enkele groothandelaren in kolen, die later gezamenlijk de SHV zouden oprichten, handelden in steenkool van afzonderlijke mijnbedrijven in het Ruhrgebied. Zo waren er nauwe betrekkingen tussen de Gelsenkirchener-Bergwerks-AG en het handelshuis Van Nievelt, een van de oprichters van de SHV. Zie: BBA 55/356, 'Besondere Lieferverträge', jaren 1880.

30 De Graaff, *Kolenvoorziening*, 2 en 37.

31 R. Fremdling, 'Anglo-German Rivalry in Coal Markets in France, The Netherlands and Germany 1850-1913', *Journal of European Economic History* 3 (1996) 616.

32 Volgens: SHVCA, inv.nr. 3774, Jaarverslag 1913/14.

33 H.E. Böker, 'Holland', in: K. Borchartd (Hrg.), *Handbuch der Kohlenwirtschaft. Ein Nachschlagewerk für Kohlenherzeuger, Kohlenhändler und Kohlenverbraucher* (Berlijn 1926) 566.

34 Het RWKS kon zijn monopolieprijs niet op iedere markt opleggen. Daarom werd van elk lid een omslag geheven naar rato van het productievolume dat het in het syndicaat inbracht, waarmee de prijsvorming op de concurrerende markten werd ondersteund. Hoewel deze praktijk voortdurend aanleiding was voor ruzie en conflicten onder de aangesloten leden, werd zij toch doorgezet. Op de Nederlandse markt kon zo de prijs voor Ruhrkolen op een veel lager niveau worden bepaald dan bijvoorbeeld op de Duitse markt. Zie: *Jahrbuch für den Oberbergamtsbezirk Dortmund* (Essen 1913) 700: 'Nach § 6 Abs. 1 des Syndikatsvertrages wird zur Deckung aller Geschäftskosten und einer etwaigen Unterbilanz des Syndikats ein gleichmässiger prozentualer Abzug von Monatsrechnungen vorgenommen (Umlage), dessen Höhe der Beirat auf Vorschlag des Vorstandes des Rheinisch-Westfälischen Kohlen-Syndikats nach Bedarf feststellt'.

De afzetorganisatie van het syndicaat

In februari 1893 kwam het overgrote deel, zo'n 85 procent, van de in het Ruhrgebied producerende mijnondernemingen het eerste syndicaatsverdrag overeen. Als doel van het syndicaat werd vastgelegd: 'für die Zukunft eine ungesunde Konkurrenz auf dem Kohlenmarkte auszuschließen [...]'.³⁵ Tot aan de liquidatie van het Ruhrsyndicaat na de Tweede Wereldoorlog zou er aan deze doelstelling niets wezenlijks veranderen. Juridisch werd het RWKS in de vorm van een zogenaamde *Doppelgesellschaft* gegoten. In het syndicaat werd een naamloze vennootschap (NV) verbonden met een civielrechtelijke vereniging. De NV werd ingesteld om het syndicaat de status van rechtspersoon te geven, die het mogelijk maakte zelfstandig rechtshandelingen te verrichten. De functie van de vereniging was slechts het RKWS naar buiten toe te vertegenwoordigen. De statuten van de vereniging stonden het maken van winst niet toe. Volgens het syndicaatsverdrag behoorde de verdeling van de door de deelnemers gemaakte winsten wel tot de taken van de vereniging.³⁶ Deze juridische constructie had tot gevolg dat het het syndicaat wat betreft de organisatie van de afzet niet als handelaar in juridische zin optrad. Veeleer lieten de deelnemers de verkoop van hun aan de kolenwinning gerelateerde producten over aan de NV RWKS en handelden de afzonderlijke handelmaatschappijen van het RWKS als 'zelfstandige kopers' van Ruhrkolen.³⁷

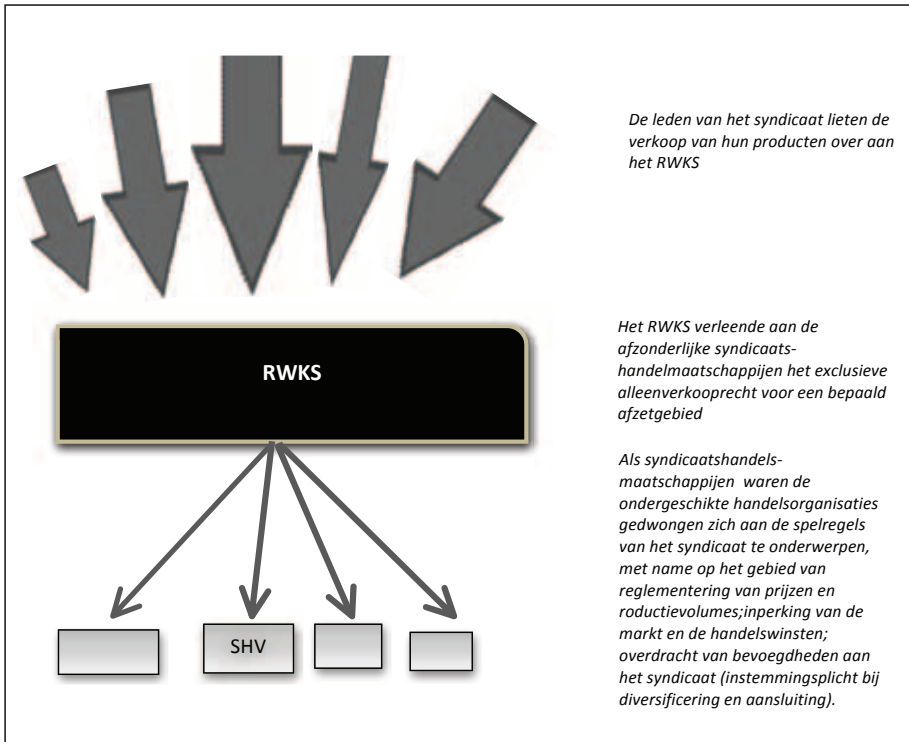
Vóór 1893, dus voor de oprichting van het RWKS, waren de afzonderlijke mijn-eigenaren aan de Ruhr meer en meer afhankelijk geworden van de groothandel in steenkool. De handelaren gebruikten de seizoenswisseling in de vraag naar huisbrandkolen om de steenkool pas bij het begin van het seizoen bij de mijnen op te kopen. De aanzienlijke voorraadkosten en de daarbij behorende risico's waren voor rekening van de mijnondernemingen zelf. De conjuncturele fluctuaties, die vooral door de industriële vraag werden veroorzaakt, werkten eveneens in het voordeel van de handel.³⁸ Bij de in het algemeen stijgende productie van de nog niet verenigde mijnbedrijven verhevigde de concurrentie. Die kwam tot uiting in dramatisch toenemende wederzijdse onderbieding en zelfs

35 N.N., *Syndikatsverträge*, daarin: 'Syndikatsvertrag vom 16/19 Februar 1893' (met ingang van 1 maart 1893) z.p.

36 Moser, *Rheinisch Westfälische Kohlen-Syndikat*, 3 e.v.

37 *Ibidem*, 11 e.v. De formulering 'selbständigen Kohlenkaufs', of 'voor onze eigen rekening' heeft er in de Nederlandse geschiedschrijving toe geleid dat de SHV als 'zelfstandig', in de zin van onafhankelijk van het syndicaat werd gezien. Zie: Z.W. Sneller, *Geschiedenis van de Steenkolen-Handelsvereniging* (niet gepubliceerd manuscript [ca. 1948]) 46-57; A. v.d. Zwan, *Hij overwon iedereen op een vrouw na. F.H. Fentener van Vlissingen 1882-1962* (Amsterdam 2006) 42-44. Hier is een aanvulling nodig: alle handelmaatschappijen van het RWKS waren zelfstandige rechtspersonen en in die zin 'zelfstandig'. Het RWKS had slechts in uitzonderingsgevallen, en niet voor lange duur, meerderheidsaandelen in sommige van deze handelmaatschappijen. Niettemin controleerde het RWKS de aangesloten handelmaatschappijen volledig, tenminste tot 1914.

38 Zie over de elasticiteit van de vraag: J.H. Jones, 'Organised Marketing in the Coal Industry', *The Economic Journal* 154 (1929) 157-171, aldaar 158; over de dominantie van de kolenhandel vóór 1893: Schleuning, *Die Entwicklung des deutschen Kohlenhandels*, 53.

Figuur 1. Schematische voorstelling van de afzetorganisatie van het RWKS

in prijsdumping door de kolenproducenten.³⁹ Daarvan profiteerde vooral de groothandel. Pas door de oprichting van het syndicaat lukte het vanaf 1893 de afhankelijkheid van de groothandel te doorbreken (zie figuur 1).⁴⁰

Hoewel de juridische vormen van de verschillende *Syndikatshandels-gesellschaften* onderling verschilden, lukte het toch al deze maatschappijen aan een homogene regelgeving van het syndicaat te onderwerpen (zie figuur 1). Door de opeenvolgende oprichting van *Syndikatshandelsgesellschaften* kon de dominantie van de groothandel over de mijnbedrijven worden doorbroken. In plaats daarvan klaagden de voorheen zo machtige groothandelaren dat het syndicaat 'seinen Absatzverpflichtungen auf dem Rücken des Großhandels' afwentelde.⁴¹

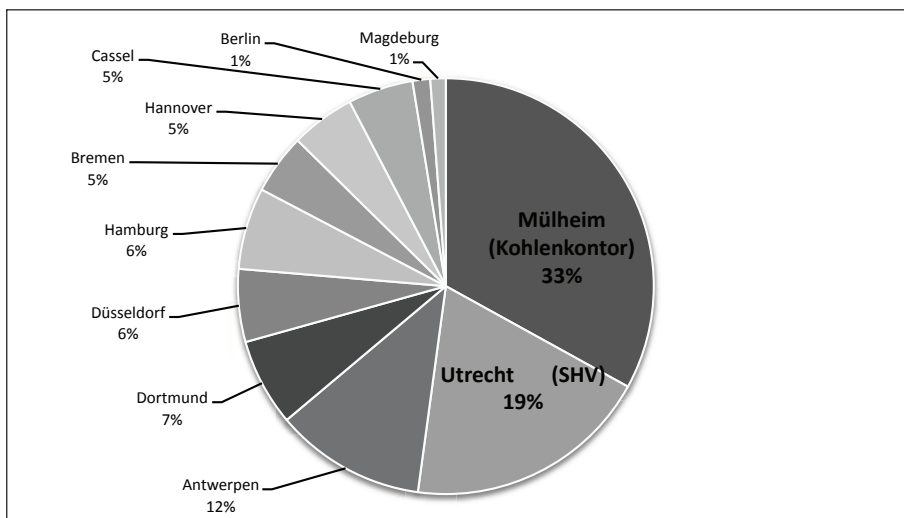
In 1896 kwam de aansluiting van de eerste *Syndikatshandelsgesellschaften* tot stand. Daarmee was de SHV, die tegelijk met haar oprichting op 1 april 1896 tot *Syndikatshandelsgesellschaft* voor de Nederlandse markt werd gemaakt, een *Syndikatshandelsgesellschaft* van het eerste uur. Enkele jaren later waren

39 K. Wiedenfeld, *Das Rheinisch-Westfälische Kohlensyndikat* (Bonn 1912) 1-10.

40 K. Borchardt, '20 Jahre deutscher Kohlenhandel', in: *Kohlenhandelsfragen. Festschrift für Ludwig Wiesinger* (Berlijn 1925) 19-34, aldaar 21.

41 Schmitz, *Entwicklungsstadien*, 15.

Grafiek 1. Het aandeel van de verschillende Syndikatshandelsgezelschappen in de afzet van het RWKS, 1913/14

er al 11 *Syndikatshandelsgezelschappen* bij het syndicaat aangesloten, met duidelijk afgebakende afzetgebieden, *Verkaufsrevieren* genoemd (zie grafiek 1 en tabel 1).⁴² De *Syndikatshandelsgezelschappen* van het RWKS werden aan strenge regels gebonden, met als doel de maatschappijen afhankelijk van het RWKS te maken: het was de *Syndikatshandelsgezelschappen* verboden met andere dan Ruhrkolen te handelen en de geografische reikwijdte van de handelsactiviteit werd tot de door het syndicaat bepaalde *Verkaufsreviere* beperkt. Zo kreeg de SHV het recht te handelen op de Nederlandse markt, maar handel in andere afzetgebieden, bijvoorbeeld in Zuid-Duitsland of op overzeese markten, was voor de SHV principieel verboden. De handelsmarges van de handelaren waren niet vrij, maar werden door het RWKS voorgeschreven, evenals de verkoopprijzen. De *Syndikatshandelsgezelschappen* waren verplicht zich te houden aan de hoeveelheden die in leveringsverdragen waren vastgelegd en deze regelmatig door het jaar heen af te nemen. Daarmee waren de seizoens- en conjunctuurfluctuaties in de afzet van de producenten opgeheven. Een belangrijke clausule in de overeenkomst was ook dat investeringsbeslissingen van de *Syndikatshandelsgezelschappen* onderworpen waren aan de goedkeuring van het syndicaat. In de praktijk betekende dit dat er voor aanschaffingen, bijvoorbeeld die van schepen en zeker ook van een mijnonderneming, toestemming van het RWKS nodig was.⁴³

De voordelen van deze gecentraliseerde en door het RWKS gecontroleerde ordening van de afzet liggen voor de hand: in plaats van met een veelvoud aan handelaren had men in elk *Verkaufsrevier* met nog maar één handelsapparaat te

42 *Ibidem*, 18 e.v.; H. Preute, *Die Absatz- und Verkehrsverhältnisse des rheinisch-westfälischen Kohlenbergbaus vor und nach dem Weltkriege* (Diss. Bochum 1934).

43 Pilgrim, *Ruhrkohlenabsatz*, 653-666.

Syndikatshandelsgesellschaft	Omzet (in t)			
	1911/12	1912/13	1913/14	1914/15
Mülheim (<i>Kohlenkontor</i>)	11.276.788	12.319.163	12.644.345	10.553.225
Utrecht (<i>SHV</i>)	6.227.585	7.158.517	7.320.410	6.855.055
Antwerpen	4.204.922	4.580.470	4.486.496	2.280.646
Dortmund	2.382.749	2.532.537	2.602.856	2.220.639
Düsseldorf	2.208.616	2.272.418	2.168.842	1.842.552
Hamburg	2.311.305	2.599.769	2.432.585	2.531.233
Bremen	1.664.397	1.859.639	1.790.805	1.508.962
Hannover	1.860.850	1.935.800	1.909.740	1.657.580
Cassel	1.799.482	1.845.702	1.943.050	1.645.130
Berlin	480.611	483.811	524.350	1.032.278
Magdeburg	443.194	505.880	458.893	413.966

Tabel 1. De omzet van de Syndikatshandelsgesellschaften van het RWKS, 1911/12-1914/15

Bron: berekend op basis van BBA 33/951, Aufstellungen, Kohlenhandelsgesellschaften bis 1915.

N.B: SHG = Syndikatshandelsgesellschaft; KHG = Kohlenhandelsgesellschaft.

De Syndikatshandelsgesellschaften van het RWKS waren: Rheinische Kohlenhandel- und Rhederei Gesellschaft mbH, Mülheim; Steenkolen Handels-Vereeniging, Utrecht; Société Générale Charbonnière, Antwerpen; Westfälische KHGmbH, Dortmund; Düsseldorfer Kohlenverkaufsstelle Carl Brüggemann GmbH, Düsseldorf; Westfälisches Kohlenkontor GmbH, Hamburg; Deutsche KHGmbH, Bremen; Westfalia, KHGmbH, Hannover; Glückauf KHGmbH, Cassel; Westfälische Kohlenverkaufsgesellschaft mbH, Berlin; Westfälische Kohlen- und Coksverkaufsges. GmbH, Magdeburg.

Opmerking: Het Rijntransport van de SHV werd door de statistische afdeling van het RWKS toegerekend aan het Kohlenkontor; als we deze leveringen via de Rijn toerekenen aan de SHV bedroeg de totale omzet van de SHV in 1911/12: 9,3 miljoen ton; in 1912/13: 10,3 miljoen ton; in 1913/14: 11,0 miljoen ton (SHVCA inv. nr. 3774: Jaarverslag 1910/11-1913/14).

maken. Met behulp van het met elke Syndikatshandelsgesellschaft overeengekomen monopolie op de verkoop kon het syndicaat controle uitoefenen op de directie en de beslissingsbevoegdheid over de Syndikatshandelsgesellschaften veiligstellen. De beheersing van Syndikatshandelsgesellschaften door het RWKS werd dus niet gerealiseerd door deelname aan het betreffende Syndikatshandelsgesellschaft. Het RWKS was weliswaar mede-eigenaar van alle Syndikatshandelsgesellschaften, maar kon zijn wil opleggen door het jaarlijks vergeven alleenverkooprecht, die de dominantie van het Ruhrsyndicaat vast verankerde. De groothandel in kolen werd zo ondergeschikt gemaakt aan de productie.

De Nederlandse kolenmarkt tot 1914

De import van Ruhrkolen op de Nederlandse kolenmarkt werd al vóór de jaren 1890 gekenmerkt door een arbeidsdeling, die ook na de oprichting van de SHV in stand bleef. Een deel van de groothandelaren in steenkool betrok de kolen uit

het Ruhrgebied over de Rijn en onderhield daartoe handelsbetrekkingen met de zogeheten *Rheinzechen*, die hun steenkool op grond van hun ligging aan de Rijn voornamelijk via de Rijn transporteerden.⁴⁴ Daartegenover werden de per spoor naar Nederland vervoerde Ruhrkolen vooral naar Amsterdam gebracht en van daaruit verder gedistribueerd. Sedert de jaren 1870 werd de import over het spoor relatief belangrijker, vooral omdat de betrokken kolenimporteurs zowel spoorwegagenten als kolenhandelaren waren.⁴⁵ Dit toenemende belang van de spoorwegen zorgde voor aanzienlijke spanningen onder de groothandelaren in steenkool. In de jaren 1880 werd naar aanleiding van de onderlinge concurrentie zelfs een onderzoekcommissie ingesteld, waarbij de betrokkenen bij de Rijnhandel de voordelen van deze dubbelfunctie voor de spoorweghandelaren sterk bekritiseerden en een verbod daarvan eisten.⁴⁶

Bij de oprichting van het RWKS in 1893 troffen de Nederlandse steenkolenhandelaren elkaar op 'aanmoediging' van het syndicaat voor overleg over de gevolgen voor de handel.⁴⁷ Er stonden twee hoofdvragen op de agenda: ten eerste, moest er in lijn met het Duitse syndicaatsdenken over een onderlinge regulering van de handel worden onderhandeld?; en ten tweede, moest er met het RKWS worden onderhandeld om het alleenverkooprecht voor hun producten in Nederland te verwerven, met inbegrip van de afzet via de spoorwegen?⁴⁸ In deze onderhandelingen probeerden de afzonderlijke groothandelaren in eerste instantie hun economische zelfstandigheid te behouden en een soort belangengemeenschap in plaats van een door het syndicaat gewenste fusie tot stand te brengen. Daardoor werden de onderhandelingen vertraagd. In het overleg met het RWKS kwam nog een hinderpaal naar voren: nog in 1895 – dus twee jaar na de oprichting van het RWKS en het begin van het overleg – was het een uitgesproken doel van de Nederlandse onderhandelingspartners om de rechten op de handel in Engelse producten te behouden. Pas in november 1895, toen de samenwerking met het RKWS dreigde te mislukken, verklaarden de Nederlandse groothandelaren zich eindelijk bereid af te zien van de handel in Britse en andere niet uit het Ruhrgebied afkomstige steenkool.⁴⁹ Pas na deze en andere toegevingen van de kant van de kolenhandelaren aan de eisen van het syndicaat werd de SHV op 1 april 1896 opgericht als *Syndikatshandels-gesellschaft* van het RWKS voor de Nederlandse markt.

44 De belangrijkste *Rheinzechen* van het RWKS waren: Gew. Diergardt, Gew. Mevissen, Phoenix AG für Bergbau und Hüttenbetrieb, Gutehoffnungshütte, Fried. Krupp, August Thyssen-Hütte.

45 Sneller, *SHV*, 10 e.v.

46 *Ibidem*, 29 e.v.

47 SHVCA, inv. nr. 7979, conceptbrief aan het *Kohlen-Syndikat*, oktober 1893. Zie ook de onderhandelingen op 18-08-1893, waarop het besluit werd genomen een 'verbond' met het RWKS te sluiten. Daarbij waren aanwezig: J. Balthazar, H.A. van Beuningen; D.G. Binham; Harrenstein & Mijnssen; Van Nievelt & Co en Van Vlissingen & Stuart, in: SHVCA, inv. nr. 7979.

48 *Ibidem*, Brief aan het RWKS, oktober 1893.

49 Deze toezegging werd overigens niet nagekomen. In de vergadering van de Raad van Beheer van de kort daarvoor opgerichte SHV werd gewaarschuwd dat de handel in Britse kolen met de uiterste voorzichtigheid moest worden bedreven; zie: SHVCA, inv. nr. 3057, Vergaderingen Raad van Beheer, 28-05-1896. Vooral Van Nievelt & Co kreeg daarbij kritiek: *ibidem*, 13-6-1896.

Een rangeerlocomotief op het terrein van de Sophia-Jacobamijn in Hückelhoven, 1923. Uit: Schwarzes Silber. Die Geschichte des Steinkohlenbergwerks Sophia-Jacoba (Essen 1997).

Voor het vervoer van steenkool uit het Ruhrgebied stonden in principe twee transportwegen ter beschikking, enerzijds via het spoor, anderzijds bestond er via de Rijn een bij uitstek geschikte waterweg tussen het Ruhrgebied en Nederland. De SHV probeerde voor beide transportwegen het alleenrecht te verkrijgen. De leiding van het syndicaat gunde de SHV echter alleen het alleenrecht voor het vervoer per spoor. De exclusiviteit van de SHV was in 1896 dus zeker niet alomvattend, maar had alleen betrekking op het vervoer per spoor van naar Nederland geëxporteerde Ruhrkolen. De via de Rijn verhandelde hoeveelheden bleven vrij en werden niet exclusief aan de SHV gegund.⁵⁰

Niettemin was er met de oprichting van de SHV een concentratiebeweging ingezet, die voor het Nederlandse publiek niet lang verborgen bleef. In 1900 ontstond er in de Duitse economie een gebrek aan steenkool, de zogenaamde *Kohlennot*. Als gevolg van de aanhoudende hoogconjunctuur, en versterkt door

⁵⁰ BBA 33/69, Verhandlungen, Kohlenkontor 190: Stenogramme der Verhandlung des Aufsichtsrats über die Gründung des Kohlen-Kontor; zie ook: SHVCA, inv. nr. 5203, kopie van een brief van het RWKS (28-4-1904); verder: BBA 33/950 (over de oprichting van het Kohlenkontor).

wereldwijde politieke spanningen, zagen de afnemers, niet alleen de industriële, maar ook de tussenhandelaren in huisbrandkolen, zich genoodzaakt hun bestellingen te vergroten. De schaarste die daardoor ontstond, ontladde zich in een paniekachtige run op steenkool. Als gevolg daarvan bereikten de prijzen recordhoogten.⁵¹ Ook in Nederland was het effect van de Duitse *Kohlennot* merkbaar. Door de afhankelijkheid van het regelsysteem van het RWKS werd die door de SHV geïmporteerd, waardoor ook in Nederland de kolenprijzen sterk stegen. Verschillende kranten leverden daarop openlijk kritiek op de 'monopoliepositie' van de SHV. Hendrik A. van Beuningen, een van de oprichters en directeur van de SHV, zag zich daarop gedwongen met een tegenverklaring in de pers te komen.⁵²

De inhoud van deze verklaring is veelbetekend en demonstreert een publieke houding van het bedrijf over de relatie met het RWKS, waaraan de SHV ook in de toekomst vast zou houden: de SHV spande zich steeds in de betrekkingen met het syndicaat buiten de publiciteit te houden, want er was in Nederland weinig begrip voor deze vorm van afhankelijkheid van de producenten. Die werd daarom door de SHV gebagatelliseerd. In zijn verklaring reduceerde Van Beuningen het karakter van het RWKS als volgt: 'Of "syndicaat" wel de juiste benaming is, betwijfel ik. Het gaat hier toch om een verkooporgaan, dat de productie van de mijnen regelt en de verschillende mijndirecties vertegenwoordigt'. Voor de prijsverhoging, aldus Van Beuningen, was niet het syndicaat verantwoordelijk, maar die was een gevolg van de Nederlandse economische ontwikkeling: niet de in het RWKS gebundelde economische macht, maar het toenemende Nederlandse kolenverbruik had de prijsverhoging veroorzaakt. In het hoofddeel van zijn verklaring gaf Van Beuningen een negatief oordeel over mogelijke andere kolenleverende landen: de levering uit Engeland schilderde hij af als onbetrouwbaar vanwege de vele onvoorspelbare stakingen; het soort kolen dat in België werd gedolven was te specifiek; in andere gevallen, zoals Rusland en Amerika, waren de transportkosten te hoog.

Tegenover de mogelijkheid van, bijvoorbeeld, meer Britse leveringen, vatte Van Beuningen de voordelen van de RWKS-organisatie als volgt samen: 'De situatie in het hele mijngebied wordt nu gekenmerkt door planmatigheid en orde. Omdat het syndicaat zeggenschap heeft over grote hoeveelheden kolen, kan in nagenoeg de totale vraag worden voorzien, ook als die plotseling opleeft. Aan de industrie wordt met de grootste zorg geleverd'. Naast een regulerende functie had het RWKS ook een positieve invloed op de prijsvorming: 'Naar mijn mening staat vast dat de prijzen zonder het syndicaat aanzienlijk hoger hadden gelegen en dat het transport minder goed geregeld zou zijn'.⁵³ Er bestond daarbij volgens Van Beuningen geen monopolie, want de leveringen via de Rijn kwamen

51 Muthesius, *Ruhrkohle*, S. 83ff.

52 BBA 175/165, Rede van Van Beuningen, z.d. [eind 1900/begin 1901].

53 *Ibidem*, 9. Even verder zegt hij: 'Dat de prijzen stijgen is dus begrijpelijk. Wat ik daarbij echter kan zeggen is dat onder invloed van het syndicaat de prijsontwikkeling in Westfalen aanzienlijk rustiger verloopt dan in Engeland en België'.

via een 'volkomen vrije handel' tot stand.⁵⁴ In plaats van het veronderstelde monopolie heerste er concurrentie: 'In de koleninvoer uit Westfalen staan het transport via het water en via het spoor tegenover elkaar in een harde concurrentiestrijd. Daarmee is de in de laatste dagen in veel kranten verbreide legende dat de Westfaalse kolenhandel in een hand is geconcentreerd weerlegd'.⁵⁵

In de krantenberichten waren stemmen opgegaan ten faveure van de verdere ontginning van het Nederlandse kolenbekken.⁵⁶ Ook hiertegen nam Van Beuningen stelling. Hij zag een mooie toekomst voor de Nederlandse kolenwinning, maar betwijfelde of deze grote invloed zouden hebben op de Nederlandse kolenmarkt. Of de winning van de kolenvoorraden nu door de staat of particuliere ondernemingen zou plaatsvinden, men zou steeds tegen de hoogst mogelijke prijs willen verkopen. Van Beuningen geloofde niet dat de kolenprijzen in Holland lager zouden worden door de kolenwinning in Limburg – tenzij dat op grote schaal zou gebeuren. Pas bij een economische neergang zou elke extra gewonnen pond kolen de markt kunnen beïnvloeden. Hij vroeg zich af of men zich dan tegenover een grotere producent staande zou kunnen houden.⁵⁷

De groei van de kolenwinning door de Limburgse mijnondernemingen, die Van Beuningen rond de eeuwwisseling nog onwaarschijnlijk achtte, zou echter al tien jaar later een groot probleem voor de SHV worden. Ook de concurrentie in het vervoer van de Ruhrkolen, die door Van Beuningen zo was benadrukt, zou snel ten einde komen. Bij de SHV was men het vanaf de oprichting eens dat het door het RWKS gegarandeerde alleenverkooprecht uitgebreid moest worden tot de aanvoeren via de Rijn. Al in 1899 werd overeengekomen dat er een reserve moest worden gevormd voor de aanschaf van stoomboten.⁵⁸ De SHV stond daarbij onder grote druk. Een van de grote aandeelhouders en mede-oprichter van de SHV, Jean Balthazar, berichtte het bestuur van de SHV over geruchten dat Carl Weyhenmeyer, tot dan toe bestuurslid van het RWKS,⁵⁹ bij het syndicaat om het recht op het totale vervoer en de handel via de Rijn had verzocht. Een nieuw te vormen rederij en handelmaatschappij zou al het varend materieel van de leden van het syndicaat en het exclusieve recht op de Rijnhandel van de bij het RWKS aangesloten mijnondernemingen moeten overnemen. De SHV moest nu vrez

54 BBA 175/165, Rede van Van Beuningen, 11: 'De handelaren die zich met scheepstransport bezighouden, kopen de kolen in de Ruhrhavens tegen de voor het bestemmingsland geldende prijs. [...] Het gaat om een volkomen vrije handel'.

55 *Ibidem*, 12.

56 Het is dan ook geen toeval dat na deze kolenschaarste en na uitvoerige discussies besloten werd een staatsmijnbedrijf op te richten. Dat gebeurde in 1902. Het staatsmijnbedrijf werd als een middel beschouwd om de invloed van de 'kartels' [lees: het RKWS en de SHV] op het Nederlandse economisch leven te breken. Volgens De Graaff bereikte de Nederlandse 'antikartelwetgeving' in deze jaren een hoogtepunt. De Graaff, *Kolenvoorziening*, 19, 23.

57 BBA 175/165, Rede van Van Beuningen, 13 e.v.

58 SHVCA, inv. nr. 3057, Vergaderingen Raad van Beheer, z.d. 1899.

59 A. Heinrichsbauer, *Kohlenkontor Weyhenmeyer & Co. und die Süddeutsche Kohlenwirtschaft* [Ms. z.d., z.p.] 20.

dat het RWKS de Nederlandse SHV zou laten vallen.⁶⁰ Om de Ruhrkolenhandel veilig te stellen trof de SHV maatregelen om haar aanspraken op het transport bij het syndicaat veilig te stellen en richtte met dit doel een filiaal op in Rotterdam, de aanvoerhaven van kolen via de Rijn.⁶¹

Onder de naam *Rheinische Kohlenhandels- und Rhederei-Gesellschaft*⁶² begon het *Kohlenkontor* op 1 april 1904 met zijn werkzaamheden als bedrijfsorganisatie voor de handel van Ruhrkolen over de Rijn. Alle rechten op handel en vervoer van Ruhrkolen over de Rijn werden aan dit *Kohlenkontor* toegekend, dat tegelijk ook tot *Syndikatshandelsgesellschaft* voor de Zuidduitse markt werd benoemd.⁶³ De SHV verkreeg het recht van vervoer over de Rijn van het *Kohlenkontor*. Het RWKS vreesde dat de SHV een te sterke positie zou krijgen en dacht de SHV door de onderschikking aan het *Kohlenkontor* beter te kunnen controleren. Tot 1915, zo werd in de overeenkomst tussen het RWKS en het *Kohlenkontor* bepaald,⁶⁴ kreeg het *Kohlenkontor* het exclusieve recht op de handel in via de Rijn vervoerde Ruhrkolen.⁶⁵ Op grond daarvan nam het *Kohlenkontor* deel in de SHV, waarbij overigens ook het syndicaat een dikke vinger in de pap hield: 'Für den Fall jedoch, dass die SHV den Interessen des Kohlen-Syndikats zuwiderlaufende Massnahmen trifft, oder Umstände eintreten sollten, welche die Grundlage des gegenwärtigen Abkommens wesentlich ändern, kann das Syndikat von diesem Abkommen zurücktreten'.⁶⁶ De SHV bleef dus aan de toestemming en de aanwijzingen van het syndicaat gebonden, zo niet, dan zou deze overeenkomst vroegtijdig worden beëindigd. Bovendien werd de SHV niet meer alleen gecontroleerd door het RWKS als vereniging van producenten, maar ook nog eens door een machtige handelsorganisatie, het *Kohlenkontor*. Om het alleenrecht

60 SHVCA, inv. nr. 3057, Vergaderingen Raad van Beheer, 5-10-1900.

61 Het Rotterdamse filiaal begon in 1902 met zijn werkzaamheden, maar daar werden aanvankelijk alleen de per spoor aangevoerde Ruhrkolen overgeslagen: SHVCA, inv. nr. 3057, Vergaderingen van de Raad van Beheer, 4-10-1901. In de Raad van Beheer van de SHV werd sinds oktober 1901 over de oprichting van een Rotterdamse filiaal gediscussieerd; vooral met deelnemer Van Nievelt ontstonden daarbij spanningen, later ook conflicten. Van Nievelt was tegen de oprichting en eiste bewijzen voor de toestemming van het RWKS om dit filiaal op te richten. De leiding over het Rotterdamse filiaal zou uitsluitend bij de SHV moeten liggen (Vergadering 4-10-1901). Niettemin mengde het syndicaat zich regelmatig in het bestuur over dit filiaal. Gevolmachtigde Grassmann, die in de regel als vertegenwoordiger van het syndicaat aan de vergaderingen deelnam, hield bijvoorbeeld in 1906 een technische uitbouw van het filiaal tegen, omdat het syndicaat geen belang had bij een verdere stijging van de export (Vergadering 10-6-1906); zie ook de stukken over dit filiaal in: SHVCA, inv. nr. 7910, 'Filiaal Rotterdam' [ca. 1946] [niet gepag.].

62 Na 1924: *Kohlenkontor Weyhenmeyer & Co KG*.

63 BBA 33/950: als doelstelling van het *Kohlenkontor* werd bepaald het drijven van: '[ ] den Handel mit Kohlen, Koks und Brikets der Zechen des RWKS [ ], sowie die Regelung des Absatzes dieser Produkte über die Rheinstraße [ ]'.

64 SHVCA inv. nr. 5203, brief RWKS aan SHV, 28-04-1904.

65 De positieve ontwikkeling van het *Kohlenkontor* was het resultaat van het toenemende vervoer van kolen over de Rijn naar Nederland via de SHV: 'Mengenmäßig konnte das Kontor auch in späteren Jahren seinen Absatz halten und sogar über 11 und 12 Millionen Tonnen weiter steigern. Das war aber zum größten Teil nur möglich infolge der günstigen Weiterentwicklung des Hollandgeschäftes', geciteerd in Heinrichsbauer, *Kohlenkontor*, 23.

66 SHVCA inv. nr. 5203, brief RWKS aan SHV, 28-04-1904.

op het vervoer over de Rijn te verwerven had de SHV moeten toestaan dat het *Kohlenkontor* voor 31 procent in de SHV deelnam.⁶⁷

In 1910 ontstond er opnieuw een publieke discussie over de rol van de SHV. Deze keer richtte de openbare kritiek zich niet zozeer tegen het heersende monopolie. Aanleiding was veeleer de toenemende concurrentie tussen de SHV en Staatsmijnen. In april 1910 publiceerde de *Nieuwe Rotterdamse Courant* een artikel over de structuur van de Nederlandse kolenmarkt. Onder de kop 'Nederlandsche kolen in Nederland verboden' kritiseerde het artikel de strenge en alleen op het eigenbelang gerichte bedrijfsleiding van de SHV.⁶⁸ Om de markt te beheersen zou de SHV in de trant van het moedersyndicaat de handel in andere dan Ruhrkolen aan afnemers en handelaren hebben verboden. De tussenhandelaren van de SHV was het daarmee verboden Limburgse kolen op de Nederlandse markt te brengen.⁶⁹ Deze vorm van concurrentiebeperking werd in de Nederlandse openbare mening scherp veroordeeld. Als *Syndikatshandelsgesellschaft* van het RWKS was de SHV echter sinds de oprichting aan deze clausule gebonden. De SHV verdedigde zich door van haar kant de Limburgse mijnen concurrentievervalsing te verwijten. De Limburgse mijnondernemingen zouden in hun reclame aan het Nederlandse nationale gevoel appelleren en zo de afnemers tot de aanschaf van Limburgse kolen overhalen. Bovendien zou de Nederlandse regering druk uitoefenen op grote verbruikers om brandstof uit Limburg en niet van de SHV te betrekken. Alleen op deze wijze zou het gelukt zijn de Limburgse kolen ingang te doen vinden in de Tilburgse textielindustrie.⁷⁰

Deze publieke discussie maakt duidelijk hoezeer de SHV zich door de opkomende steenkoolwinning in Limburg, vooral die van Staatsmijnen, onder druk gezet voelde. Omstreeks 1910 waren in Limburg de technische voorwaarden aanwezig om Nederland tot een echte mijnbouwnatie te maken. Sinds de oprichting in 1902 had Staatsmijnen zich in een opbouwfase bevonden, maar die was nu afgesloten.⁷¹ De SHV, die tot dan toe de Nederlandse kolenhandel had beheerst, had in een eerste aanbod tot samenwerking geprobeerd met de Limburgse mijnondernemingen een exclusief alleenverkooprecht overeen te komen, om het te verwachten concurrentieprobleem op te lossen door integratie binnen het door SHV gecontroleerde handelssysteem. Dit voorstel zou iedere zelfstandige handelsactiviteit van de Limburgse mijnondernemingen onmogelijk hebben gemaakt. Staatsmijnen wezen dit aanbod echter zeer beslist af. De SHV reageerde even beslist op deze afwijzing door de met haar verbonden handelaren alle handel met Limburgse kolen te verbieden. In dit opzicht blijkt dus

67 De deelname van het RWKS aan de SHV werd op dat tijdstip bepaald op f290.000, die van het *Kohlenkontor* op f1.038.000. Bij een aandelenkapitaal van in totaal f3.340.000 bevond zich daarmee sinds 1904 ca. 39 procent in Duitse handen (8 procent RWKS, 31 procent *Kohlenkontor*); de overige (meerderheids)aandelen bleven in handen van de Nederlandse oprichtende maatschappijen; zie: SHVCA, inv. nr. 3058, Vergaderingen Commissarissen en Directie 1904.

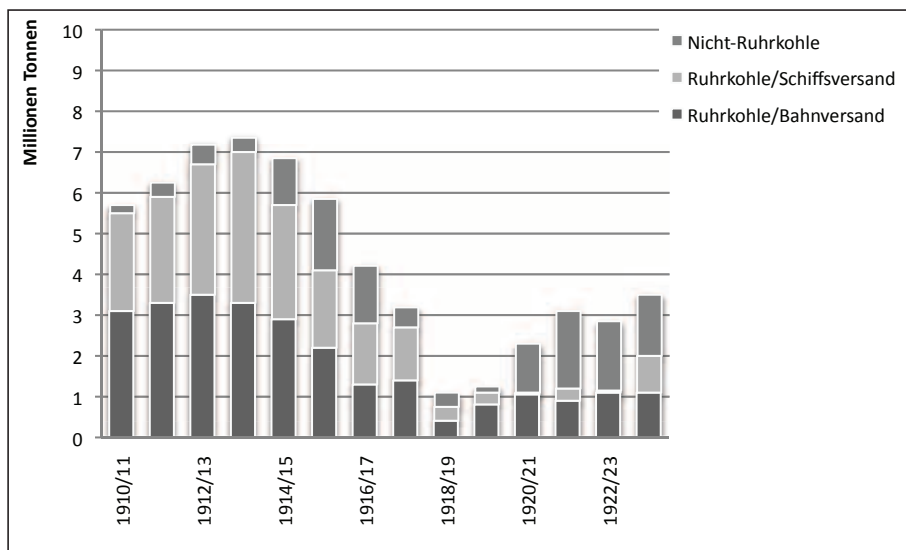
68 Daarover: De Graaff, *Kolenvoorziening*, 39 e.v. en Richter, *Kohlenversorgung*, 32 e.v.

69 *Ibidem*, en Wennekes, *Frits Fentener van Vlissinge*, 511.

70 SHVCA, inv. nr. 3774, Jaarverslag SHV 1910/11, 2.

71 De Graaff, *Kolenvoorziening*, 33 e.v.

Grafiek 2. De omzet van de SHV, 1910/11-1923/24

de opkomst van de Limburgse kolenwinning ervoor te hebben gezorgd dat de SHV het typische door het RKWS opgelegde en gecontroleerde handelssysteem ook op de Nederlandse markt ging toepassen.

Uit grafiek 2 blijkt dat de marktpositie van de SHV, alle kritiek ten spijt, tot 1914 niet veranderde. Ook zonder handel in Limburgse kolen bleef de SHV de Nederlandse markt beheersen. De Limburgse mijnen, waaronder Staatsmijnen, concentreerden zich (nog) op de export. Intussen bouwde de SHV haar afzetorganisatie verder uit. De Nederlandse markt werd verdeeld in strikt gescheiden afzetgebieden, waarbij elk gebied door een coördinerende SHV-instelling werd bediend. De handelaren in die gebieden werden met behulp van een aangepast alleenverkoopsrecht aan de SHV gebonden; in bepaalde gevallen kocht de SHV ook aandelen in deze handelsondernemingen. Bovendien werd het transportbedrijf van de SHV sterk uitgebouwd. Door de gestage uitbreiding van de Rijnvloot, de verwerving van verkooplokalen en de bouw van overslaginstallaties wilde de SHV haar positie zeker stellen.⁷²

De Nederlandse kolenmarkt in de Eerste Wereldoorlog

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog leidde tot een herziening van de vastgetimmerde marktstructuur. Door de oorlogssituatie stagneerde de aanvoer van kolen uit het Ruhrgebied, waardoor er tekorten op de Nederlandse markt ontstonden. De door de SHV uitgeoefende marktcontrole was daarmee uitgeschakeld en de Limburgse mijnondernemingen konden hun productie nu onge-

72 Zie: SHVCA, inv. nr. 3058, protocollen Raad van Commissarissen, sinds 1905.

perkt uitbreiden.⁷³ In het begin van 1915 werd een 'Kolenbureau' opgericht, een privaatrechtelijk samenwerkingsverband, waaraan naast de Limburgse kolenproducenten ook de belangrijkste kolenimporteurs en -handelaren deelnamen. Het Kolenbureau regelde de verkoop en de afzet van alle door de deelnemers in Nederland geproduceerde en aangevoerde steenkolen. Het is veelbetekenend dat de administratie van het Kolenbureau in het SHV-hoofdkantoor in Utrecht werd ondergebracht.⁷⁴ De voorheen zo belangrijke export van de Limburgse mijnen werd stapsgewijs afgebouwd. Het Kolenbureau heeft nog geen jaar bestaan. In het begin van 1916 werd de 'Rijkskolendistributie' [RKD] opgericht, waarmee de omstreden private belangen in het Kolenbureau meer onder controle van de overheid kwamen.⁷⁵

Het is duidelijk dat de SHV al in de eerste oorlogsjaren bang was dat de tot dan toe door haar beheerste marktstructuur en verkoopvoorwaarden na het einde van de oorlog definitief zouden veranderen ten gunste van de Limburgse producenten. De ontwikkeling van de kolenwinning in Limburg gaf daar ook aanleiding toe (zie tabel 2). In mei 1916 verraste SHV-directeur Frits H. Fentener van Vlissingen de directie van Staatsmijnen met een aanbod.⁷⁶ Hij deed Wilhelm F.J. Frowein, de directeur van Staatsmijnen en bewindvoerder bij de RKD, een geheim voorstel tot samenwerking tussen Staatsmijnen en de SHV na de oorlog. Fentener van Vlissingen voerde aan dat de ervaring van de bestaande samenwerking in de RKD ook voor de langere duur perspectieven bood. Voor de SHV was de belangrijkste voorwaarde voor deze samenwerking dat er niets zou veranderen in de relatie van de SHV met het RWKS; in plaats daarvan zou de SHV volledig vrij moeten blijven in de bepaling van de prijzen voor Ruhrkolen. Fentener van Vlissingen vond dat het daarbij vanzelf sprak dat ook Staatsmijnen voorwaarden aan de samenwerking zou stellen: Staatsmijnen kon zowel garanties krijgen voor een minimale afzet als voor minimumprijzen. Van Vlissingen stelde verder voor de gehele verkooporganisatie van Staatsmijnen naar de SHV over te hevelen, maar de SHV was ook bereid de leiding over het 'Verkoopkantoor van Staatsmijnen', dat nog in opbouw was, op zich te nemen. Als compensatie voor het opgeven van de eigen verkoop stelde hij Staatsmijnen een zetel in de Raad van Commissarissen van de SHV in het vooruitzicht.

De directie van Staatsmijnen schijnt dit voorstel, dat de vorming van een volledig syndicaat naar RWKS/SHV-model impliceerde, ernstig bediscussieerd te hebben. Twee maanden later zond de Staatsmijndirectie namelijk een kopie van het voorstel van Fentener van Vlissingen aan het Nederlandse ministerie van Economische Zaken, met de kanttekening dat er in principe geen bezwaar was tegen zo'n verbinding, maar dat die op korte termijn wel tot gevolg zou heb-

73 Vgl. Jaarverslag Staatsmijnen, 1914, online beschikbaar als: <http://h1631438.stratoserver.net/index.php/blad/index/4> (februari 2012).

74 SHVCA inv. nr. 3774, Jaarverslag 1914/15, 2 e.v.

75 De RKD werd opgericht bij KB van 12-1-1916 met het doel een 'zinvolle' verdeling van de beschikbare steenkolen in Nederland te bereiken. Zie: RHCL, DSM, 17.26/19A, inv. nr. 210, Rijkskolendistributie, 1916-1921.

76 *Ibidem*, inv. nr. 173, Kolenconventie, 1916-1942: Fentener van Vlissingen aan Directie der Staatsmijnen, vertrouwelijk, 16-5-1916.

De familie Fentener van Vlissingen voorafgaand aan een rondleiding door het ondergrondse bedrijf van de Sophia-Jacobamijn in Hückelhoven, ca. 1920. Uit: Schwarzes Silber. Die Geschichte des Steinkohlenbergwerks Sophia-Jacoba (Essen 1997).

ben dat er een machtsconcentratie zou ontstaan die waarschijnlijk nadelig zou uitpakken voor de gebruikers. Men wilde zich daarom eerst verzekeren van de steun van de overheid alvorens zich tot onderhandelingen met de SHV bereid te verklaren. Daarbij wees men erop dat Staatsmijnen nog een jong bedrijf was, en dat de tijd daarom nog niet echt rijp was voor deelname aan een syndicaat. Ondanks de positieve toon werd hier toch duidelijk gemaakt dat Staatsmijnen het aanbod tot samenwerking wilde afwijzen. Niettemin liet men het aan de overheid over om deze syndicaatsvorming te verhinderen.⁷⁷

Daarmee was aan het eind van 1916 alle toenadering tussen Staatsmijnen en de SHV ten einde: voor de periode na de oorlog en na de opheffing van de RKD zou men zich op een scherpe concurrentiestrijd moeten voorbereiden. Blijkbaar zag Staatsmijnen in de veranderde situatie tijdens de Eerste Wereldoorlog een kans de positie van de SHV op de Nederlandse markt over te nemen en hoopte het bedrijf dat het daarbij door de overheid zou worden gesteund.

⁷⁷ *Ibidem*, Staatsmijnen aan Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel (vertrouwelijk), 10-7-1916.

	Prognose			Werkelijke ontwikkeling		
	Staatsmijnen	Particul. Mijnen	Totaal	Staatsmijnen	Particul. Mijnen	Totaal
1915	0,5	1,5	2	0,78	1,47	2,25
1925	2	2	4	3,8	3,08	6,88
1935	3,5	2,5	6	7,8	4,53	12,33

Tabel 2. De productie van de Limburgse Staatsmijnen, prognose in 1911 en werkelijke ontwikkeling 1915-1935 (in miljoenen ton)

Bronnen: De Graaff, *Kolenvoorziening*, 34 en *Rapport van de Staatscommissie*, 166.

Formeel was de relatie van de SHV met het Duitse syndicaat bij het uitbreken van de oorlog nog onveranderd gebleven. De overeenkomst tussen het syndicaat, het *Kohlenkontor* en de SHV liep volgens plan door tot 1915. Alleen werden de leveringsverdragen buiten werking gesteld, omdat de Duitse regering al snel een algemeen uitvoerverbod van steenkool uitvaardigde. Met de omschakeling van de Duitse economie naar een oorlogseconomie, werd de steenkoolproductie in het Ruhrgebied, nog steeds gebundeld door het RWKS, op de oorlogseisen afgestemd. Sinds het uitbreken van de oorlog ontstond er binnen het syndicaat echter een hevige machtsstrijd. De syndicaatsovereenkomst, die de kern uitmaakte van het bestaan en de organisatievorm van het syndicaat, was net als de overeenkomst met de SHV geldig tot 1915 en moest worden hernieuwd. De onderhandelingen daarover toonden aan dat er geen syndicaat tot stand zou komen op vrijwillige basis, maar net als bij de instelling van de RDK in Nederland stond het de mijnen niet vrij daarover zelfstandig besluiten te nemen. Door de deelname aan de Eerste Wereldoorlog was de centrale sturing van de koleneconomie ook voor het Duitse keizerrijk van buitengewoon groot belang. De toenemende druk op de staat om te interveniëren mondde op 12 juli 1915 uit in een verordening van de *Bundesrat*, waarin werd bepaald dat het RWKS tot de oprichting van een nieuw syndicaat zou worden gedwongen als niet 97 procent van de mijnen zich vrijwillig tot een syndicaat hadden aaneengesloten.⁷⁸

Kort na de ondertekening van de nieuwe syndicaatsovereenkomst begonnen ook nieuwe onderhandelingen over de verhouding tussen de *Syndikatshandels-gesellschaften* en het RWKS. De onderhandelingspositie van de SHV was op dat tijdstip niet erg gunstig. De bestaansbasis van de SHV, het exclusieve alleenverkooprecht van Ruhrkolen, hing aan een zijden draadje. De Nederlandse RDK werkte weliswaar voor de meeste afzetgebieden met handelaren en het handelsapparaat van de SHV, en de SHV kon door de centralisering van de kolenverkoop door de staat naast Ruhrkolen nu officieel ook handelen in Britse en Limburgse kolen – en deed dat ook in toenemende mate (zie grafiek 2) –, maar de legitimering van de dominante positie van de SHV op de kolenmarkt was gebaseerd op de handel in Ruhrkolen, terwijl de handel van de SHV in andere kolen afhankelijk

78 Alfred Baedeker (Hrg.), *Jahrbuch für den Oberbergamtsbezirk Dortmund* (Essen 1922) 752. Zie ook: G.D. Feldman, 'Politische Kultur und Wirtschaft in der Weimarer Zeit: Unternehmer auf dem Weg in die Katastrophe', *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte* 1 (1998) 3-18, aldaar 8.

was van de toestemming van de RKD. De SHV moest daarom trachten het monopolie ook in de nieuw te sluiten overeenkomst te behouden.

De onderhandelingen over de herbenoeming van de SHV tot *Syndikats-handelsgesellschaft* voor de Nederlandse markt waren geen formaliteit, maar werden op het scherpst van de snede gevoerd. In het syndicaat was men het eind 1915 eens geworden over de beëindiging van de overeenkomst met de Belgische, de tweede buitenlandse *Syndikatshandelsgesellschaft* van het RWKS.⁷⁹ De belangen van de deelnemers aan het syndicaat liepen hierin sterk uiteen. Terwijl de leiding vasthield aan een continuering van de regeling, drongen de leden met eigen verkoopapparaten aan op kneveling van de SHV.⁸⁰ De uitkomst van de onderhandelingen was ongunstig voor de SHV: het *Kohlenkontor* bleef aandeelhouder van de SHV, evenals het RWKS. Terwijl de deelname van het syndicaat op circa 8 procent werd gehouden, werd die van het *Kohlenkontor* vergroot. De gezamenlijke deelname van het RWKS en het *Kohlenkontor* in de SHV werd op 49 procent gebracht.⁸¹ Het Ruhrsyndicaat had zich opnieuw als sterkste partij bewezen.

De verwerving van de *Gewerkschaft Sophia-Jacoba*

De SHV verzette zich sinds het uitbreken van de Wereldoorlog steeds meer tegen de door het RWKS opgelegde beperkingen door gebruik te maken van gaten in de overeenkomst en door de strakke regelgeving van het RWKS op vele manieren te ontduiken. Dat was ook het geval met de verwerving van de *Sophia-Jacoba* in 1917. Omdat de SHV daartoe eigenlijk niet gerechtigd was, camouflerde ze de aanschaf door een Nederlands consortium, de NV Nederlandsche Maatschappij tot Ontginning van Steenkolenvelden (*Nemos*) op te richten, dat een meerderheidsaandeel in het Duitse mijnbedrijf verwierf. De NV *Nemos* was grotendeels in handen van een onafhankelijk van het RWKS opererende financieringsmaatschappij van de SHV, de NV *Unitas*.⁸²

Als directeur van de NV *Nemos* had Fentener van Vlissingen in februari 1917 prof. ir. Is.P. de Vooyo's aangetrokken.⁸³ De SHV was ervan overtuigd dat het staatstoezicht op de kolendistributie slechts een tijdelijke oplossing zou zijn en dat de kolenmarkt na de oorlog in beide landen weer vrijgegeven zou worden. Het was echter niet duidelijk hoe de relaties met het RWKS zich zouden ontwik-

79 BBA 33/77, bestuursvergadering 18-11-1915, 1 e.v.

80 *Ibidem*, 21-12-1915, 8, en BBA 33/24, 10-11-1915.

81 BBA 33/80, bestuursvergadering 14-2-1917; SHVCA, inv. nr. 3058, Protocol RvC, vergadering 24-6-1918.

82 Uitvoeriger hierover: Roelevink, 'Investitionssicherung eines Syndikatshändlers'.

83 De Vooyo's zou tot 1944 president-directeur blijven en wekelijks aan de directievergaderingen deelnemen. Onder zijn leiding had *Nemos* geprobeerd een concessie te krijgen voor de exploitatie van een mijnonderneming in het Midden-Limburgse Vlodrop, maar toen bleek dat die niet zou worden verleend, week *Nemos* uit naar de vlak over de grens in hetzelfde kolenveld gelegen mijn in Hüchelhoven. De Vooyo's werd er bedrijfsleider om de exploitatie op gang te brengen. Zie: Henk Muntjewerff, 'Tussen Kapitaal en Arbeid, momenten uit het openbare leven van de dichter-ingenieur Isaäc Pieter de Vooyo's (1875-1955)', *Jaarboek de Oranjeboom* 50 (1997) 174-218, aldaar 200-201.

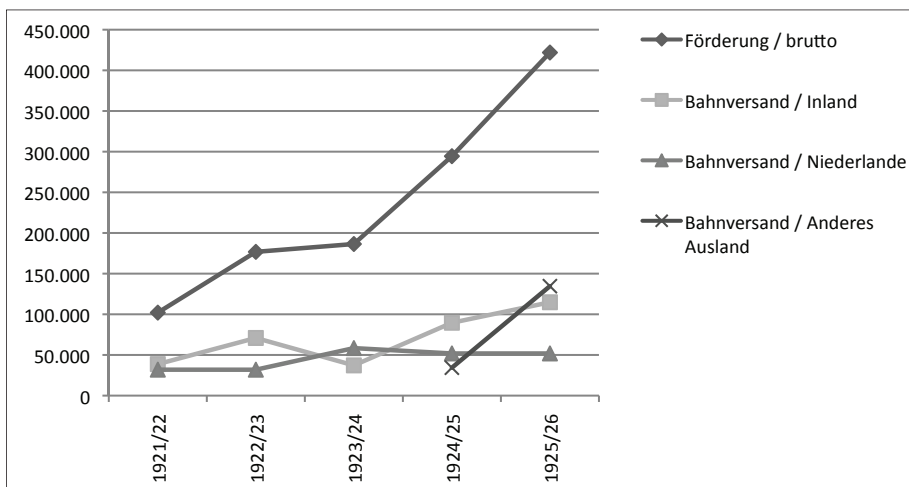

Sophie Fentener van Vlissingen (links) en Jacoba de Vooyo, de beide naamgevers van de Sophia-Jacobamijn in Hückelhoven. Uit: Schwarzes Silber. Die Geschichte des Steinkohlenbergwerks Sophia-Jacoba (Essen 1997).

kelen. De nieuwe overeenkomst had de positie van de SHV verzwakt. De SHV had weliswaar de status van *Syndikatshandelsgesellschaft* gekregen, met alleenverkooprecht voor de SHV, maar de Duitse deelname aan de SHV was een stuk groter geworden. In ruil voor het in deze oorlogsjaren in de praktijk waardeloze alleenverkooprecht had het syndicaat een grotere deelname afgedwongen, die de positie van de Nederlandse aandeelhouders, hoewel nog steeds in het bezit van de absolute meerderheid, duidelijk had verzwakt. De SHV was daarmee nog afhankelijker geworden van het RWKS, dat in de onderlinge verhouding duidelijk domineerde. Als *Syndikatshandelsgesellschaft* voor de Nederlandse markt was de SHV ondergeschikt aan het RWKS, dat toestemming moest geven voor de ontwikkeling, de prijzen en de diversificatie van de SHV, en een vetorecht hield in alle belangrijke beslissingen. In dit licht was de investering van de SHV in de Sophia-Jacoba een affront tegen de door de RWKS vastgestelde regels. Het was daarom van belang voor de SHV de investering voor het RWKS geheim te houden, wat lukte tot 1919/20.⁸⁴

In dit verband is het onjuist om te veronderstellen, dat de invloed van het RWKS op de SHV zich slechts beperkte tot het verbod op de handel in Engelse en Limburgse kolen. De machtsaanspraken van het syndicaat gingen veel verder. Voor om het even welke diversificatieplannen van de SHV moest het RWKS

84 Uitvoeriger daarover Roelevink, 'Investitionssicherung eines Syndikatshändlers'.

Grafiek 3. De ontwikkeling van de afzet van de Sophia-Jacoba, 1921/22–1925/26 (in tonnen)

toestemming geven. Omdat het de SHV principieel verboden was met andere dan Ruhrkolen te handelen, kon de verkoop van kolen van de Sophia-Jacoba ook niet direct door de SHV geschieden, maar moest die aan een door eigendomsconstructies verborgen dochteronderneming worden overgelaten.⁸⁵ Dat de SHV deze camouflage gebruikte toont aan dat de SHV de gelegenheid aangreep om zich los te maken van het kolensyndicaat en zich niet langer door de regelgeving van het syndicaat liet tegenhouden.

Tegen deze achtergrond wordt verklaarbaar waarom de SHV zelf de kolenproductie ter hand ging nemen, niet in de eerste plaats, zoals herhaaldelijk is beweerd, om de Nederlandse kolenvoorziening veilig te stellen,⁸⁶ maar om zelf een strategische positie op de kolenmarkt te verwerven. Zowel in de bronnen als in de secundaire literatuur wordt gesteld dat de Sophia-Jacobamijn snel op een productievolume van 2,5 tot 3 miljoen ton zou zijn gekomen,⁸⁷ maar dat is slechts een bewust verspreid gerucht, met het doel Staatsmijnen onder druk te zetten. In werkelijkheid bereikte de Sophie-Jacoba dit niveau pas in de jaren 1960 (zie grafiek 3). Met 86 concessievelden was de Sophia-Jacoba niettemin een potentiële mijnbouwgi-gant geworden en meteen de op een na grootste mijnonderneming in het Akense kolendistrict, die de Staatsmijnen recht in de ogen kon kijken.⁸⁸

85 Dit was in 1920 ook de reden voor de oprichting van de 'Hückelhovener Kohlenhandels-gesellschaft', de handelsonderneming van door de Sophia-Jacoba geproduceerde kolen; SHVCA, inv. nr. 7910, oprichting, en: BBA 175/240, juridische stukken.

86 Zie noot 4.

87 Richter, *Kohlenversorgung*, 85. Richter baseert zich op het jaarverslag van de NV Nemos 1917/18. Hetzelfde getal bij: Frey, *Erster Weltkrieg und die Niederlande*, 327.

88 Böker, *Holland*, 557; K. Rode, 'Aus der Geschichte des Aachener-Limburger Steinkohlenbergbaues', *Glückauf* 13 (1964) 756; zie ook: P. Strauch, *Die Steinkohlenindustrie des Aachener Bezirks im 20. Jahrhundert* (Diss. Keulen 1922) 17.

Voor er door de wereldoorlog bijzondere omstandigheden ontstonden, had Staatsmijnen zich vooral op de export gericht, met als resultaat een sterke positie in het Akense district.⁸⁹ Deze oriëntatie op export was geen vrije keus, maar het gevolg van de door de SHV bepaalde hegemonie van Ruhrkolen op de Nederlandse markt. Ook Staatsmijnen kon slechts speculeren over de toekomstige ontwikkeling van de Nederlandse markt. De aankoop van de Sophia-Jacoba door het door SHV geleide kapitaalcrachtige consortium leek er voornamelijk op gericht te zijn een marktpositie te verwerven op de Akense markt, die vóór de oorlog voor Staatsmijnen zo belangrijk was geweest. In zoverre was de verwerving van de Sophia-Jacoba in hoge mate symbolisch en strategisch gemotiveerd. Want de situatie op de voorheen door de SHV gedomineerde Nederlandse kolenmarkt was door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog gewijzigd. Deze ontwikkeling werd in eerste instantie bepaald door de oorlog. Het was op dat moment nog volledig open of de structuur van de markt daardoor blijvend zou veranderen. Door de aankoop van de Sophia-Jacoba probeerde de SHV een onderhandelingspositie te verwerven. Het ging daarbij om niets minder dan de toekomstige hegemonie op de Nederlandse kolenmarkt.⁹⁰ Samengevat was de overname van de Sophia-Jacoba bedoeld om de marktkansen van Staatsmijnen te beperken, niet in geologisch opzicht, maar om de afzetmogelijkheden te storen, en daarmee Staatsmijnen te dwingen tot samenwerking.

De risicovolle investering van de SHV in de aankoop van de Sophie-Jacoba was onderdeel van een ondernemingsstrategie, die ten doel had de hegemonie van de SHV op de Nederlandse kolenmarkt te bevestigen en een sterkere onderhandelingspositie tegenover het RWKS te verwerven. De hegemonieaanspraken van de SHV voor de Nederlandse markt hadden op den duur een vereniging met het staatsmijnbedrijf als voorwaarde. De SHV hoopte door het bezit van een mijn in het Akense mijnbouwgebied de exportpositie van Staatsmijnen in dit gebied te ondermijnen en Staatsmijnen daarmee tot onderhandelingen over de gewenste samenwerking te dwingen. Tegelijk deed de SHV daarmee een poging een zekere eigen speelruimte binnen het kader van de deelname aan het RWKS te bevechten.

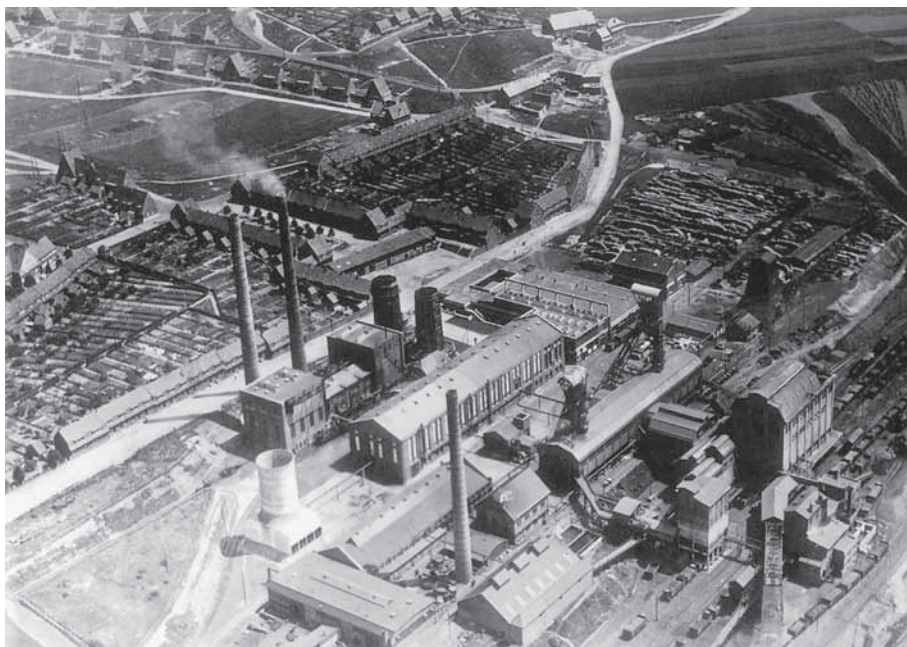
Besluit

In mei 1920 sloten Nederland en Duitsland een kredietovereenkomst, waarin Nederland Duitsland een krediet toekende van f200.000.000. Als tegenprestatie verplichtte de Duitse regering zich onder meer:

89 De Graaff, *Kolenvoorziening*, 34 e.v.

90 Daarmee kan ook de betrokkenheid van Staatsmijnen bij het kolenveld 'Vlodrop' worden verklaard. Gedurende de oorlog was dit aan Staatsmijnen uitgegeven voor ontginning, maar die werd in 1921 gestaakt, hoewel er al aanzienlijke investeringen waren gedaan; vgl. Richter, *Kohlenversorgung*, 44 e.v. en De Graaff, *Kolenvoorziening*, 53 e.v.

Luchtopname van de Sophia-Jacobamijn in Hückelhoven, ca. 1927. Uit: Schwarzes Silber. Die Geschichte des Steinkohlenbergwerks Sophia-Jacoba (Essen 1997).

Die Frage der an der deutsch-holländischen Grenze gelegenen Kohlenfelder der 'Niederlandsche Maatschappij tot ontginning van steenkolenvelden' [Nemos] und die damit zusammenhängende Frage der Ausfuhr von dort gewonnenen Produkten nach Holland [ist] entsprechend den Wünschen der Holländischen Regierung zu regeln.⁹¹

In het verdrag werd bepaald dat op de naar Nederland uitgevoerde kolen van de Nemos tot een maximum van 1,25 miljoen ton geen invoerrecht zou worden geheven. De regeling is tekenend voor de vervlechting van private en publieke belangen in de energiepolitiek, en voor de innige relaties van de SHV, in het bijzonder van SHV-directeur F.H. Fentener van Vlissingen, met de Nederlandse overheid. De mijnonderneming Sophia-Jacoba was in bezit van Nemos, maar was in feite door de SHV aangekocht en uitgebouwd. Gedurende de Eerste Wereldoorlog was de positie van de SHV op de Nederlandse steenkolenmarkt verzwakt door de opkomst van de Limburgse steenkolenmijnbouw. Sinds 1911 had de SHV geprobeerd tot een regeling met Staatsmijnen te komen, maar die waren op een afwijzing gestuit. Door de aanschaf van de mijn bij Hückelhoven dacht men een concurrentie- en daarmee een onderhandelingspositie met Staatsmijnen te kunnen opbouwen. Toen na de Eerste Wereldoorlog bleek dat

⁹¹ Gesetz betr. den Vertrag zwischen der Deutschen und Niederländischen Regierung über Kredit und Steinkohlen vom 31.Dez. 1920 (ausgegeben zu Berlin am 10. Januar 1921), in: Reichsgesetzblatt (1921) Nr. 4, 57 e.v.

de investering in de Sophia-Jacoba geen invloed had op de marktverhouding met Staatsmijnen, gooide men het over een andere boeg: de belangen van de Nederlandse overheid werden geïnstrumentaliseerd om het voortbestaan van de Sophia-Jacoba veilig te stellen. Door de opname van de Sophia-Jacoba in het Duits-Nederlandse kredietverdrag kon men er zeker van zijn dat de productie zich ongestoord zou kunnen ontwikkelen. In de jaren daarna werd de mijn verder uitgebouwd. Na 1923 sloeg echter de situatie op de kolenmarkt om en werd er niet verder in de opbouw van de Sophia-Jacoba geïnvesteerd. Niettemin kon de mijn zich door het Duits-Nederlandse kredietverdrag verzekerd weten van een geregelde afzet in Nederland. Onder leiding van directeur Is. P. de Vooy kon de Sophia-Jacoba zich daardoor tot een moderne en goed renderende mijnonderneming ontwikkelen, die ook in deze veranderde marktomstandigheden niet door de SHV werd afgestoten.⁹²

[Vertaling: Ad Knotter]

92 Uitvoeriger hierover: Roelevink, 'Investitionssicherung eines Syndikatshändlers'.